

İSLAM MANTIKÇILARINA GÖRE HULFİ KİYASIN BİLGİ DEĞERİ VE DENETLENMESİ

İ. Latif HACINEBİOĞLU*

Hülya ALTUNYA*

Yunus Emre AKBAY*

Saliha KELEŞ*

Özet

Bu makalede, Hulfî kıyasın mantıktaki yeri, kullanımı ve epistemik değeri incelendi. Hulfî kıyasın dilsel ve tarihsel kökenlerinden yola çıkarak, bilgi değeri ve denetlenmesi üzerine yapılan tartışmalar ele alındı. Hulfî kıyasın şekil ve kullanım alanları araştırıldı. Hulfî kıyasın diğer kıyas şekilleri ile benzerlik ve farklılıkları tespit edilerek, çelişki ve karşılığın bu kıyastaki farklı kullanımları üzerinde duruldu. Hulfî kıyasın bilgi temellendirme ve delillendirmeleri açısından kullanım şekil ve alanları, Aristoteles, Fârâbî, İbni Sina, Gazzâlî, İbn Rüşd gibi filozofların örneklendirmeleri ve yorumları göz önüne alınarak, epistemik değer açısından incelendi.

Anahtar Kelimeler:

Tam Kıyas, Hulfî Kıyas, Doğruluk, Tutarlılık, Geçerlilik.

(Epistemic Justification and Evaluation of Qiyas-i Khulf at Islamic Logicians)

Abstract

In this article, the place and importance of Qiyas-ı Khulf in logic is examined in terms of its usage and epistemic value. The historical and linguistic backgrounds of Qiyas-ı Khulf are discussed as well as its structure, subject area, epistemic value and justifications. Moreover, the area of usage and the structural features of Qiyas-ı Khulf are held in relation to other types of qiyas. Different usage of contradiction and contrary propositions are also indicated. The structure and area of usage of qiyas-i Khulf in terms of epistemic grounding and justification are analysed through philosophers like Aristotle, al-Farabi, Avicenna, al-Ghazali, and Averroes.

Key Words:

Syllogism, Qiyas-ı Khulf, Truth, Consistency, Validity.

* Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi

* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı öğretim üyesi

* Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mantık Anabilim Dalı öğretim elemanı

* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı öğretim elemanı

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2013 Güz, sayı:16, s. 41-61

ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Klasik mantığın esasını oluşturan kıyas, doğru-tutarlı-geçerli bir argümanın öne sürülmesinde temel araç işlevi görmekte ve bilginin elde edilmesinde geçerli yöntem olarak kullanılmaktadır. Ortaya konulan öncüllerden hareketle, mantıksal ve rasyonel kurallara bağlı kalınarak yeni ve tutarlı bir sonuca ulaştıran kıyasın çeşitli form ve içerikleri bulunmaktadır. Kesin ve doğru bilgiye ulaşmada, öncüllerin biçimleri ve doğruluk değerleri kıyasın şekillerinin belirlenmesinde rol oynamaktadır. Bununla birlikte Hulfi kıyasın kullanım alanları yani hangi ilimlerde, kıyasa nasıl başvurulduğu da onun özel biçimlerinin oluşturulmasında ve bilgi değerinin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Diğer bir ifadeyle kıyasın çeşitli formları, bilginin elde edilmesinden başlamak üzere, bilgi kaynaklarının değerlendirilmesi ve onun doğruluk, tutarlılık, geçerlilik ve kesinlik derecesinin belirlenmesine kadar birçok süreci ilgilendirmektedir. Açıkçası kıyasın bu farklı formları ve sınıflandırmaları, onun kullanıldığı mantıksal bağlam ve bilginin kaynak derecelerine göre şekillenmektedir.

Kıyas sadece mantık ilminde değil, diğer İslam ilimlerinde ve onlarla ilgili düşünmenin tüm evrelerinde kullanılan bir akıl yürütme yöntemi olarak ele alınmıştır. Aslında kıyas, İslam düşüncesi içerisinde bütün akıl yürütme yöntem ve biçimleri için kullanılan genel bir kavramdır. Dolayısıyla kıyasın ne olduğu, nasıl kullanıldığı, hangi biçim ve formlarla yapıldığı ve bunlardan hangilerinin tutarlı bilgi verdiği üzerindeki kuralların tespiti mantıksal bir işlemdir. Bu kıyas formlarından biri de “Hulfi kıyas”tır. İslam düşüncesinde farklı ilimlerin kendisine başvurduğu Hulfi kıyasın dilsel ve tarihsel kökeni, kullanım alanları ve şekilleri, bilgi değeri ve denetlenmesi bu çalışmanın araştırma alanıdır.

Hulfi kıyasın dilsel ve tarihsel kökeni nedir? Hulfi kıyasın şekilleri nasıl oluşmakta ve hangi alanlarda kullanılmaktadır? Acaba tam kıyas dediğimiz kıyas biçimi karşısında Hulfi kıyasın bilgi değeri nedir? Doğruluğunda tereddüt bulunan öncülün zıddı her zaman doğru sonucu vermekte midir? Esasında öncüllerin doğruluğunun belirlenmesi kıyasın sonucunun da doğruluğunun garantisi olması gerekirken, acaba şüpheli öncülün zıddının doğruluğu üzerinden kurulan Hulfi kıyasın doğruluk derecesi nedir? Bu çalışmada, yukarıdaki sorular çerçevesinde doğruluk, tutarlılık ve geçerlilik bakımından Hulfi kıyas, felsefe, kelam, fıkıh gibi ilimlerden bazı örneklerle ve metafizik, ontoloji ve epistemoloji gibi düşünce alanlarıyla da ilgisi göz önünde tutularak mantık açısından değerlendirilecektir.

I. Dilsel ve Tarihsel Köken

Hulfi kıyas kavramındaki, “Hulfi/خلف” kelimesi, Arapça *ha-le-fe* kökünden türemiştir. Sözlükte خ - ل - ف kelimesinin, bir şeyin arkası/خلف, önün zıddı/القدام, sırt/ظهر gibi temel anlamlardan başlamak üzere pek çok anlamı içermektedir.¹ Hulfi, sonradan gelen ya da öndekini takip eden anlamlarıyla birlikte², ahdi bozma ile akıl ve mantığa aykırı olan şey anlamlarına da sahiptir.

¹ İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dârû Sâdır, c.: VIII, Beyrut, 1994, 82-97.

² İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya er-Râzî, tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979, c. VI, 213;

Ayrıca karşıtlık, çelişiklik, zıdlık ve farklılık gibi çeşitli anlamları bulunan hulf kavramı, uygun ya da uyumlu olmama halini ifade etmektedir.³

Ters, karşı ya da çelişik olma anlamlarıyla birlikte bu kelime, mantık terminolojisinde, ele alınan kıyasın doğruluğunun ispatı için çelişğinin alınarak, bu çelişğın incelenen kıyasa göre yanlışlığının ortaya konmasıdır.⁴ Açıkçası Hulfî kıyas, ilk ele alınan kıyasın içinde var sayılan şüpheyi gidermek veya onun bilgi değerini denetlemek için öncüllerin çelişğı alınarak yapılmaktadır. Mantık biliminde bu kıyas, *reductio ad absurdum*⁵ ya da *indirect syllogism*⁶ hatta *petitio principia* (*begging the question*)⁷, *contrary argument* ve *argument from ignorance*⁸ gibi farklı vurgular ve kullanımlarla da ilişkilendirilebilecek kavramlarla anlatılmaktadır. Türkçe kullanımında ise Hulfî kıyas, “abese irca/saçmalığa indirgeme veya olmayana ergi, dolaylı ispat”⁹, “ters kıyas”¹⁰ gibi kavramlarla karşılanmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda Hulfî kıyas “karşıtlı kıyas”¹¹ şeklinde de Türkçeleştirilmektedir.

Hulfî kıyas ile bir ifadenin, iddianın, yargının kullanıldığı önerme veya kıyasın çelişğinin yanlışlanması/butlanı durumunda, mantıksal zorunluluk

³ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Librairie Du Liban, Beirut, Lebanon, 1968, c.II, 796.

⁴ Tehanevi, *Keşşafü Istılâhâtî'l-Fünun*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996, c.I, 760-761.

⁵ Cafer Sadık Yaran, Hulfî kıyası ‘saçmaya indirgeme yoluyla ispat’ şeklinde ifade etmiştir. Cafer Sadık Yaran, *İnformel Mantığa Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, 106; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 9. Basım, Elis Yayınları, Ankara, 2012, 174; Teo Grünberg vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş III. Basım, Metu Press, Ankara, 2003, 107.

⁶ Gyekye Kwame, “Al-Farabi on the Logic of the Arguments of the Muslim Philosophical Theologians”, *Journal of the History of Philosophy*, 27:1, 1989, 136.

⁷ *The Oxford Companion to Philosophy*, Ed. Ted Honderich, Oxford University Press, Oxford, 1995, 657. İbrahim Emiroğlu, “Petitio Principii”yi, “bizzat, ispatlanması gereken iddiayı ispatlanmış gibi kabul etme” ve “ispatlanmış olduğu zannedilen neticeyi öncüllerin parçası olarak farzetme” olarak tanımlamaktadır. İbrahim Emiroğlu, “Petitio Principii Nedir?”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 9, Ankara, 1993, 65.

⁸ Şafak Ural, “yeterince tanımadan verilen ispat” anlamına gelen “*argumentum ad ignorantiam*”ı şöyle anlatmaktadır: “Bu tür ispatta yanlışlık, ileri sürülen bir iddianın doğruluğunun (veya yanlışlığının) kabul edilmesinin, bu iddianın aksinin doğru olduğunun (veya yanlış olduğunun) gösterilememiş” olması anlamına gelmektedir. Şafak Ural, *Temel Mantık*, Genişletilmiş 2. Baskı, Çantay Kitabevi, 1995, 156. “*Argumentum ad Ignorantiam*” biçiminde kullanımı için bknz: Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010, 237; *The Oxford Companion to Philosophy*, 49.

⁹ Teo Grünberg vd, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, 94. Fr. *Reduction a l'absurde*, Lat. *Reductio ad absurdum*, Es.t. *Abese irca*. Dolaylı türetim maddesinde, ifadenin anlaşılması için çelişme türetimi, olmayana ergi yöntemi başlıklı maddelerle bağlantı kurulmaktadır. Çelişme türetimi için bknz. Teo Grünberg, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, 23, 211, 217. Dolaylı türetim (*İng. Indirect derivation*, *Alm. İndirekte ableitung*), 42, 170, 191; Olmayana ergi, 94. Bu maddede Grünberg, *q* varsayımından *r*, $\sim r$ (*r* değil) gibi çelişik bir ikili türetilebildiğinde *q*'nun yanlış ve çelişği-*q* (*q* değil)in doğru olması gerektiğini ifade eder. Teo Grünberg vd. *Mantık Terimleri Sözlüğü*, 42. Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, 170. Cemal Yıldırım bu kavramı saçmalığa indirgeme (149), olmayana ergi, dolaylı ispat (157), *petitio principii*, *begging the questions*, kuşkuya çağrı/mantıksal aldatma (129) gibi anlamlar vermektedir.

¹⁰ İbn Sina, *İşaretler ve Tenbihler*, çevirenler: Ali Durusoy, Muhit Macit, Ekrem Demirli, Lİtera Yayıncılık, İstanbul, 2005, 69.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, sadeleştirme: Hasan Tahsin Feyizli, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, 126.

olarak geriye kalan diğer önermenin doğruluğu ispatlanmış olacaktır. Hulfi kıyasın yapılabilmesi için en az iki tarafın bulunması, argümanın çelişğinin alınabilmesinin temel şartıdır. Bu, iki taraf, kişi, grup, görüş ya da argüman ile gerçekleşir. Bu açıdan, Hulfi kıyas, cedeli düşüncenin kullandığı önemli bir kıyas türü haline gelmektedir.

Öte yandan, mantık ile birlikte diğer İslam ilimlerinde de Hulfi kıyas, “kıyasu’l-aks” gibi farklı isimlerle kullanılmaktadır.¹² Sözelimi S.Ş. Cürçânî (ö. 1413)’nin “hilaf” olarak bahsettiği Hulfi kıyas, düşüncedeki bilginin doğruluk değerinin tahkik edilmesi veya yanlış olduğu bilinen bir argümanın yanlışlanması için yapılmaktadır.¹³ İslam düşüncesinde, Gazalî (ö. 1111)’nin *Makasidu’l-Felâsife* adlı eserinde Hulfi kıyas olarak kullandığı terim, Latinceye “*indirectus syllogismus*” olarak çevrilmiştir.¹⁴

Hulfi kıyasın tarihsel kökeni araştırıldığında, düşünce tarihi boyunca devamlı olarak kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Örneğin Sofist düşünce kendi diyalektik yapısı içerisinde, muhatabın argümanını yanlışlayarak ilerlerken aslında Hulfi kıyasın ilk örneklerini vermektedir. Elea’lı Zenon diyalektik yöntemle kurguladığı akıl yürütmelerde, “saçmaya indirgeme” ile muhatabının tezini çürütmektedir. Onun paradokslarında aynı anda varlığı mümkün olmayan çelişik önermeler, örneğin, ok paradoksunda, hareketin ve hareketsizliğin yani çelişkinin absürdlüğü ortaya çıkartılmaktadır.¹⁵ Hulfi kıyasla, Platon’un diyaloglarında karşılıklı karakterler arasında gerçekleştirilen tartışmalarda, zıd ve çelişik argümanlar oluşturularak akıl yürütülmektedir.¹⁶ Ancak kıyas teorisinin tamamında olduğu gibi, Hulfi kıyasın teorik çerçevesinin oluşturulması Aristoteles tarafından gerçekleştirilmiştir.

Hulfi kıyası kuramsallaştıran Aristoteles, bu akıl yürütme biçimini iki temel hususa dayandırmaktadır. Bunlardan ilki; doğru bir hükmün çelişği yanlış, yanlış bir hükmün çelişğinin doğru değere sahip olmasıdır. İkincisi ise, kıyasın her üç şeklinde ele alınan öncüllerin doğru ya da yanlış değer almasına göre sonucun doğru veya yanlış olmasıyla ilgilidir. Eğer öncüllerden herhangi birinde “yanlış” varsa, sonuç da yanlış olacaktır. Bu durumda öncüllerden birinin doğruluğu açık ise yanlış olan diğerinin çelişği alınarak doğru sonuç elde edilebilmektedir.¹⁷ Yine o, Hulfi kıyasın diyalektik yöntem içinde kullanımını *Topikler*’de anlatmaktadır. Buna göre Hulfi kıyas, bir önermenin çelişğinin alınmasıyla önermenin doğruluğunun ya da yanlışlığının zorunlu olarak ortaya konulmasıdır. Burada o, Hulfi kıyası, “gerçekte bir delili aks etmek geri kalan matlup önermelerle neticenin tersini almaktır ve böylece kabul edilmiş olanlardan birini yok etmek”tir¹⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Aristoteles’in Hulfi kıyasla ortaya koyduğu çerçeve daha sonraki dönemlerde özelde mantık biliminde genelde diğer bilimlerde ve alanlarda kullanılmıştır. İslam felsefesinde

¹² İbrahim Çapak, *Gazalî’nin Mantık Anlayışı*, Elis Yayınları, Ankara, 2011, 197.

¹³ Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Tarifât*, tahkik: İbrahim el-Ebyârî, Dârü’l-Kitabi’l-Arabî, h. 1405, 135.

¹⁴ Gyekye Kwame, “Al-Farabi on the Logic of the Arguments of the Muslim Philosophical Theologians”, 136.

¹⁵ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınevi, I. Basım, Bursa, 1998, 26.

¹⁶ Plato, *Gorgias Introduction, The Dialogues of Plato* içinde, Translated into English B. Jowett, Oxford University Press, London, 1892, c. II, 269.

¹⁷ Murat Kelikli, “Aristoteles’te Abese İrca Yöntemiyle İspatlama”, *Kutadgubilig*, Sayı: 23, İstanbul, 2003, 93.

¹⁸ Aristoteles, *Organon Topikler*, çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, 8. Bölüm, 182.

de Kindî (ö. 866), Fârâbî (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037), Gazzâlî ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi filozofların yanı sıra sonraki dönem filozofları da Hulfî kıyasa başvurmuşlardır.

İslam filozoflarının ilki olan Kindî, Hulfî kıyası, “kazıyye-i hak” denilen doğruluğu açık önermenin çelişğinin yanlışlığını ispatlanmak olarak anlatmaktadır. Çelişğın yanlışlığı, “هذا خلف” ifadesi ile belirtilmektedir. Böylece önermenin çelişğinin yanlışlığı ispatlanmak suretiyle doğruluğu pekiştirilmektedir.¹⁹ Kindî’den sonra gelen Fârâbî ise öncüllerinden biri şüpheli ya da doğruluk değeri açıkça belli değilse, onun çelişğini alarak Hulfî kıyasa başvurmaktadır. Böylece Hulfî kıyasta, elde edilen sonucu yanlışlayarak baştaki kıyasın açıkça ve zorunlu olarak doğruluğu gösterilmektedir.²⁰ Bu şekilde şüpheli öncülün çelişği yanlışlanarak doğru ve geçerli olan sonuca ulaşılmaktadır. Yine İbn Sina’ya göre de, Hulfî kıyasın esası; yanlışlığı açık olan sonuç önermesinin çelişği alınarak, doğruluğunda şüphe olmayan başka bir öncülle yeni bir kıyas kurmaya dayanmaktadır. Bu durumda yanlışlığı açık olan öncülün kendi çelişği üzerinden doğru bir kıyas kurulmuş olmaktadır.²¹

Gazzâlî, kıyasları, yüklemli (*iktirani*), bitişik şartlı (*şartî muttasıl*), ayrıık şartlı (*şartî munfasıl*) ve Hulfî kıyas olarak dörde ayırmıştır.²² Ona göre bu kıyas çeşitlerinden biri olan Hulfî kıyas, adeta argümanın geçersiz olup olmadığını denetleme yolu olarak bir önermenin veya kıyasın çelişğinin ele alınmasıyla gerçekleşmektedir.²³ Öte yandan İbn Rüşd, döndürmesi yapılan her kıyasta neticenin açıklanmasını Hulfî metoduna bağlamaktadır.²⁴ Daha sonraki dönemlerde gerek İslam felsefesinde gerekse de Batı dünyasındaki mantıkçılar da benzer şekilde Hulfî kıyası kullanmaya devam etmişlerdir.²⁵

N. Taylan, “iktiranlı bir kıyas ile istisnalı bir kıyastan yapılan ve saçma yolu ile kanıtlamada kullanılan kıyasa ‘Hulfî Kıyas’ denir” şeklinde onu

¹⁹ Kindî, “Fî İzâhi Tenâhid Cirmi’l-Âlem” Risalesi, *Resailu’l-Kindiyyi’l-Felsefi* içinde, Neşreden: Muhammed Abdulhâdî Ebû Rîde, Kahire, 1950, 188-189 ve Kindî, ‘Âlemin Sonluluğu Üzerine’ adlı Risale, *Felsefi Risaleler* içinde, tercüme: Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁰ Fârâbî, *Kıyasu’s-Sağir*, *Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, tahkik ve çeviri: Mübahat Türker Küyel, AKM Yayınları, 1990, 72.

²¹ İbn Sina, *el-İşârât ve’t-Tenbihât*, çeviri: Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005, 69. Ayrıca İbn Sina, *el-Mu’cezü’s-Sağir fi’l-Mantık* adlı eserinde Hulfî kıyası şu şekilde anlatmaktadır: “Kıyasu’l-Hulf, sonucun çelişğini alıp, sonuç veren bir kıyas yapısı (suret) içinde doğru olan bir öncüle ekleyerek muhâl oluşu apaçık olan bir sonuç çıkarmaktır. Şu halde bellidir ki sonucun imkansız veya olanaksız oluşunun sebebi ne kıyas işlemi ne de işlemdeki doğru öncüdür (el-mukaddime es-sâdika). Tersine olanaksızlığın sebebi, istenilen sonucun (matlûb) çelişğinin imkansız oluşudur. Buna göre öyle ise bu işlemin sonunda elde edilen sonuç muhâl olunca, muhâl olan bu sonucun çelişği hak yani gerçek olacaktır. Buna göre istersen muhâl olan önermenin çelişğini alıp gerçek olan öncüle ilave edilerek istenilen sonuca doğru kıyas işlemine göre de sonuca ulaşabilirsin.” İbn Sina, *el-Mu’cezü’s-Sağir fi’l-Mantık* Adlı Risalesi, çeviri: Ali Durusoy, *MÜİF Dergisi*, Sayı:13-14-15, 1997, 160.

²² Gazzâlî, *Mi’yarü’l-İlim*, tahkik: Süleyman Dünya, Dâru’l-Meârif, Mısır, 1961, 131; İbrahim Çapak, *Gazâlî’nin Mantık Anlayışı*, 142-143.

²³ Gazzâlî, *Mi’yarü’l-İlim*, 158.

²⁴ İbn Rüşd, *Kitâbu’l-Mugâlata*, *Nassu Telhîs-i Mantık Âristu* içinde, tahkik: Gerar Gehâmî, Dâru’l-Fikri’l-Benânî, Beyrut, 1996, 678.

²⁵ Nasîruddîn et-Tûsî, *Risâletü’s-Şemsiyye, eş-Şemsiyye fi’l-Kavâdi’l-Mantık* içinde, tahkik: Mehdi Fadlallah, el-Merkezü’s-Sekâfi’l-Arabî, I. Basım, 1998, 230.

tanımlamaktadır.²⁶ Kısacası, Hulfi kıyas, ispatı istenen öncülün sıhhatini burhani olarak belirlemede ya onun çelişğinin yanlışlanması ile ya da çelişğinin doğrulanarak ispatlanması ile doğrulanmak istenen öncülün geçersizliği olarak ifade edilmektedir.²⁷

Bu durumda mantıkçılara göre Hulfi kıyas, öncüllerin açıkça doğru ya da yanlış olmasının yanında, sonucun kesin ve zorunlu olarak diğer bir kıyasla çelişmesidir. Yanlış sonucun, yanlış öncülden kaynaklandığı ispatlanarak, bu kıyasın çelişğinin doğruluğu ispatlanmış olmaktadır. Böylece kıyas, doğru mu yanlış mı olduğu bilinmeyen bir öncül karşısında çelişğiyle yani *Hulfi* ile ele alınmaktadır. Herhangi bir kıyastaki şüpheli öncülün ya da bilginin yer aldığı kıyas, artık Hulfi kıyas yoluyla yanlışlanmaktadır. Ama bu yanlışlama zorunlu veya geçerli sonuç üretmeyebilir. Bu itibarla akıl, çelişik önerme ve kıyaslar arasında doğru sonuç veren kıyası kabule davet edilip mantıksal şekil ve içerikle Hulfi kıyasın sonucunun veya sonucun çelişğinin doğru, geçerli ve tutarlılığını zorunlu olarak ispatlandığını tasdik eder.

II. Hulfi Kıyasın Kullanım Şekilleri ve Alanları

İspatı istenen argümanın niteliğine göre, Hulfi kıyasın şekilleri ve kullanım alanları ortaya çıkmaktadır. Doğruluk, tutarlılık ve geçerlilik bakımından bu kıyas türü ele alınırken farklı şekiller oluşmakta ve bunlar da çeşitli ilimler ve düşünce alanlarında takip edilebilmektedir. Bu şekiller ve alanlar kıyasın genel yapısı, kurgulanması ve kuralları ile doğrudan bağlantılıdır. Hulfi kıyasın ortaya koyduğu özel şekil ve alanlar bu çerçevenin içerisinde yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda kıyasın bu farklı tasnifleri görülebilir.

İslam mantıkçıları doğruluğu ispatlanmak istenen argümanı, niteliği ve şartları bakımından en uygun biçimde doğru sonuç verecek akıl yürütmeyle çeşitli şartlar belirleyerek biçimlendirme yoluna gitmişlerdir. Özellikle onlar, kıyası, öncüllerden doğrudan doğru sonuç verenler ve öncüllerin çelişiklerinin de alınması suretiyle dolaylı yoldan doğru sonuç verenler biçiminde iki ana kısma ayırmaktadırlar. Bu tasnifi aşağıdaki tablo ile gösterebiliriz.

KIYAS ÇEŞİTLERİ Bilgi değeri açısından

DOĞRUDAN			DOLAYLI (HULFİ)		
BASİT	BİLEŞİK		BASİT HULFİ	BİLEŞİK HULFİ	KARMAŞIK HULFİ
I.Şekil	<u>Şartlı</u>	<u>Düzensiz</u>	I.Şekil	İktirani/ Bitişik şartlı	Paradoks
II.Şekil	İktirani/ Bitişik şartlı	Matvi/ Entimem	II.Şekil		Kıyası Mukassim/ Dilemma
III.Şekil	İstisnai/ Ayrık şartlı	Müdellel/ Delillendiril miş kıyas	III.Şekil		Çatışkı/ Antinomi
IV.Şekil		Zincirleme	IV.Şekil		

²⁶ Necip Taylan, *Mantık, Tarihçesi Problemleri*, MÜİF Yayınları, IV. Basım, İstanbul, 1996, 127.

²⁷ Heyet, *el-Mu'cemu'l-Felsefe*, Kahire, 1983, 150.

Bu tabloda kıyasın bilgi değerine veya niteliğine göre kurgulanması ve haklılanması (*justification*) yani argümanın nasıl tahakkuk ettiği dikkate alınarak oluşturulmakta ve kıyasın doğrulama biçimleri ortaya konulmaktadır. Buna göre doğrudan kıyas (tam/kâmil/müstakim kıyas), basit ve bileşik olarak ikiye ayrılır. Basit kıyasta, orta terimin öncüllerdeki konumuna göre dört mod çıkartılır. Bunlara I., II., III. ve IV. şekil ismi verilir. Bileşik kıyas ise, önce şartlı ve düzensiz olarak ikiye ayrılır. Öncüllerdeki şartlı oluşlarına göre bileşik kıyas, bitişik şartlı (*iktirani/conjunction*) ve ayrıık şartlı (*istisnai/disjunction*) olarak sınıflandırılır. Düzensiz bileşik kıyaslarda öncüllerin sayısı ikiden fazladır. Bunların arasında *matvi* kıyas (*enthymeme*), delillendirilmiş kıyas (*müdellet*) ve zincirleme kıyas bulunmaktadır.

Dolaylı kıyas ise Hulfi ve karmaşık olarak ikiye ayrılır. Burada da doğrudan kıyastaki unsurların bir kısmı kullanılır. Bu tür kıyaslarda yani Hulfi ve karmaşık kıyaslar (paradoks, dilemma, antinomiler) çoğunlukla doğrudan kıyasta kullanılan öncüllerin veya sonucun değillemeleri veya çelişikleri alınarak yapılmaktadır. Dolaylı kıyasların bu şekilde sınıflandırılmasına mantık kitaplarında rastlanmasa da²⁸, bu makale çerçevesinde bu şekilde bir ayırımın yapılmasının özellikle Hulfi kıyasın anlaşılması açısından katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Aristoteles, Hulfi kıyasın farklı yapılaş biçimlerinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki; tezatlar arasında ispatın olumlu ya da olumsuz ortaya konulmasıyla yapılmaktadır. İkincisi, tezatlarda karşıt terimler konulduğunda oluşur. Üçüncüsü, tümel olumlu yahut tümel olumsuz önermelerin karşısında çelişikleri olan tikel olumlu ve tikel olumsuzun konulmasıyla kurgulanmaktadır. Dördüncüsünde ele alınan bir kıyasın tümel halinin karşıtının da tümel alınıp, bu iki tümel önermeyi birbirine zıt kılmaktır. Bir kişinin ileri sürdüğü iddianın çelişigi, konulan zorunlu öncüller yoluyla ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum söz konusu olduğunda karşıtlıklar birçok kelimeyle ifade edilmeksizin, iki öncülün de sonuçtaki ifadeye tezat teşkil ettiği kabul edilmektedir. Yani, sonuçtan ziyade öncüllerin karşıtlıklarıyla ilgili olan bu durum, çelişikler arasındaki ilişkiyi bir sorun haline getirmektedir. Bu problem, öncüllerle sonuç arasındaki ilişkinin hala sorgulanmasıyla ilgilidir. Çünkü öncüller arasındaki karşıtlık veya çelişiklik ilişkisi öncüller ve sonuçla da bağlantılıdır.²⁹

Aristoteles, Hulfi kıyasın aslında düşüncenin her alanında kullanılması gerektiğini şöyle ifade eder: “Her tez hakkında hem lehte hem aleyhte delil toplamaya koyulmalıdır ve bir kere bunları bulduktan sonra hemen bunların nasıl çürütülebileceğini araştırmalıdır.”³⁰ Her kıyasın mutlaka kendi başına ayrıca *hulfi* ile yapılan, yani çelişigi olan başka bir kıyas bulunmaktadır. Hulfi kıyas, her ne kadar olumluluk-olumsuzluk niteliği dışında benzeştiği mevcut bir kıyasın

²⁸ Mantık kitaplarında genellikle doğrudan akıl yürütme ile bir öncülden döndürme yoluyla yeni bir hüküm çıkarma kastedilmektedir. Dolaylı akıl yürütme ise, iki öncülden bir sonuç çıkarmadır. Ayrıca, Hulfi kıyas bileşik kıyasın bir çeşidi olarak incelenmektedir. Ancak burada doğrudan ve dolaylı biçiminde ayırırken öncül sayılarını değil öncüllerin doğrudan veya değillemeleri esas alarak ayırmlar yapıldı.

²⁹ Aristo, *Organon Topikler*, 181.

³⁰ Aristoteles Hulfi kıyasta yapılan yanlışlamayı, önerme ve kıyasta çürütme olarak bahsetmekte ve bunun ile yeni sorular ve cevaplar üretileceğini şöyle ifade etmektedir: “Çünkü bu tarzda aynı zamanda hem cevap vermeye hem de sorular sormaya çalıılmış olacaktır.” Aristoteles, *Organon, Topikler*, 182.

çelişği olarak ortaya çıksa da şekil, içerik, bilgi değeri ve denetlemelerinde bağımsız bir kıyas türüdür.

Aristoteles, kıyasda önermelerin aksini almanın, bu bağlamda *hulf* olarak görülebilecek *tezat* ve *tenakuz* önermelerin delillerin içerisinde aranan gerçeklik, doğruluk ve tutarlılık değerlerinin önemine işaret etmektedir. Bu işlev, cedelde (diyalektikte) karşıdaki muhatabı ikna etmek veya ondan gelebilecek karşıt önermeleri cevaplayabilmek için hazır bulunuşluğu ifade eder. Bu karşı argümanlar, muhataptan gelebileceği gibi, bizzat kişi mantıksal analiz yaparak *tezat* ve *tenakuz*larının doğruluk veya yanlışlığını denetleyebilmelidir. Bu manada Aristoteles, iddiaların, doğruluğu veya yanlışlığı arasında iki tercihin yapılması gerektiğini vurgular. Bu konuda Aristoteles sonrasında Fârâbî, Hulfi kıyasın ortaya konulmasında öncülük etmektedir. Fârâbî, Hulfi kıyası, ilmi ve cedeli olarak ikiye ayırmaktadır.³¹ O, cedeli Hulfi kıyası, “çirkinlikle” neticelenen kıyas olarak tanımlamaktadır. Burada “cedelci çirkinlikten” kasd, ona göre, ilim dilinde, “muhal/imkansız”ın iddia edilmesi anlamına gelmektedir. Muhal ise “zorunlu yanlış” ya da “değiştirilmesi mümkün olmayan yanlışlıkta daimi olarak devam etme” demektir. Buna göre cedeli hulfi kıyas, yanlışın iddia edilmesidir.³² İlmi Hulfi kıyasın bilgi değeri açısından değerlendirmesini 3. bölümde yapacağız.

Hulfi kıyasdaki cedeli yön, muhatabı ikna etme amacıyla iddia taraflarından birinin ortaya koyduğu kıyasın çelişğini ileri sürerek, muhatabın yanlışlığının ispatlanmaya çalışılmasıdır. Dolayısıyla Hulfi kıyasın sonucu doğru, geçerli, tutarlı olduğunda, çelişği diğer kıyas zorunlu olarak doğrulanmakta ve muhatab ikna edilmeye veya susturulmaya (*iskata*) zorlanmaktadır. Ayrıca Hulfi kıyasın kurgu ve sonucunun ne kadar yanlış olduğu gösterilerek, aksi olan kıyasın zorunlu olarak doğruluğunu kabule mecbur edilmektedir. Burhan, cedel, hitabet, şîr ve safsata olarak sıralanan Beş Sanatta, burhana göre daha zayıf bilgi değerine sahip olan cedel, iki tarafı olan bir iddiayı sunmaktadır.³³ Bu iddia, cedelde, ya çoğunluk tarafından doğruluğu kabul edilen *meşhurat* ya da muhatap tarafından doğruluğu kabul edilen *müsellemat* türü önermelerle ortaya konmaktadır.³⁴ Dolayısıyla Hulfi kıyas, her ne kadar tür olarak kıyas çeşitleri arasında yer alsada, tatbik edildiği alan itibarıyla asıl önemini cedel kitaplarında kazanmaktadır. Zira, Hulfi kıyasın önerme biçimi, cedeli düşünceyle uygunluk göstermektedir.

Hulfi kıyasda çeşitli önerme biçimleri kullanılmaktadır. Ama esas olan, önermelerde “çelişki” problemidir. Mantık terminolojisinde çelişiklik, tümel olumlu karşısında tümel olumsuzun veya tersinin alınması anlamında “karşıtlık”(mütazad-contrary) kavramıyla ifade edilir. Diğer yandan tümel olumlunun tikel olumsuzla çelişkisine veya tersinin alınmasına “çelişik”(mütenakız-contradictory) denir.³⁵ Burada vurgulamamız gereken nokta, Hulfi

³¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Cedel, el-Mantık inde'l-Fârâbî* içinde, tahkik: Refik el-Acem, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1986, 105.

³² Fârâbî, *Kitâbu'l-Cedel*, 105.

³³ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantık*, 215-221.

³⁴ Gazzâlî, cedelde kullanılan meşhurat türü öncüllerin çoğunluk tarafından kabul edildiği ancak bu öncüllerin yanlışlanma ihtimalinin de bulunduğu yani zorunlu olarak doğru olması gerekmeyeceği görüşündedir. Müsellemat ise cedelde, muhatabın doğruluğuna itiraz etmediği öncüllerdir. İbrahim Çapak, “Gazali’ye Göre Beş Sanatta Kullanılan Öncül Çeşitleri”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, 2005, 118-120, 122-123.

³⁵ Abdülkadir Çüçen, *Mantık, Sentez Yayıncılık*, VII. Basım, Bursa, 2012, 79-80.

kıyasda çelişkiden bahsedilirken daha çok karşıtlık durumu kastedilmektedir. Çelişik olan öncüllerin, aynı anda doğru ya da aynı anda yanlış olmalarının imkansızlığı ilkesi temel alınmaktadır. Karşıtlıklarda ise bu durum farklıdır. Kısacası klasik mantık çelişik ve karşıt önermeleri birbirinden ayrı olarak açıklamaktadır.³⁶

Çelişik olma halini Aristoteles ilk defa; “Aynı konuya, aynı hassanın, aynı zamanda ve aynı ilişki içinde ait olması ve ait olmaması mümkün değildir”³⁷ diye tanımlamaktadır. Örneğin bir şey aynı anda hem siyah hem de siyah-olmayan olması imkansızdır yani bu iki şey birbirine çelişiktir. Şu halde karşıt (*mutezad -contrary*) ve çelişik (*mutenakız-contradictory*) önermeler birbirlerinden farklıdır. Böylece nicelikleri aynı, ancak nitelikleri farklı olan önermelere karşıt önermeler denilmektedir.

Örneğin:

Bütün insanlar cesaretlidir.

Hiçbir insan cesaretlidir değildir.

Hem nitelikleri hem de nicelikleri farklı olan bu önermeler karşıt olarak çelişiktir. Bunların ikisinin aynı anda doğru veya ikisinin aynı anda yanlış olması söz konusu değildir.

Örneğin:

Bütün insanlar cesaretlidir.

Bazı insanlar cesaretlidir değildir.

Önermelerin çelişik ve karşıt olarak ayrımlarında, onların muhtevaları göz önüne alınmaktadır. Yoksa formel olarak alındığında, karşıt önermeler de çelişiktirler.³⁸

Hulfi kıyas, bu *karşıtlıktaki çelişkiyi* kullanır. Çünkü buradaki karşıtlık bazen aynı anda doğru ya da yanlış olabilir. Üst karşıtlar aynı anda yanlış olabildiği gibi, alt karşıtlar da aynı anda doğru olabilmektedir. Fakat Hulfi kıyas argümanda öncüller arasındaki *karşıtlıkta* esas olarak biçim ve içerik çelişmesine dayanır.

Karşıtların bazısında aynı anda doğruluk, ya da aynı anda yanlışlığa örnek olarak şu önermeler verilebilir:

Üst Karşıt örneği:

Bütün insanlar avukattır. yanlış

Hiçbir insan avukat değildir. yanlış

Alt karşıt örneği

Bazı kitaplar faydalıdır. doğru

³⁶ Aristoteles karşıt önermeleri şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir bütüncül hakkında bir yandan bir şeyin kendisine ait olduğu, bir yandan da ona ait olmadığı bütün olarak söylenirse, zıd önermeler elde edilir. Bir bütüncülü bütün olarak beyan etmekten, söz gelimi, *her insan aktır, hiçbir insan ak değildir* gibi birtakım önermeler teşkil etmeyi kastederim.” Aristoteles çelişik önermeyi ise şu şekilde tanımlamaktadır: “Çelişme adını verdiğim karşı-olum bütün olarak alınan bütüncül bir konuyu ifade eden bir tasdikin, bütün olarak alınmamış olan aynı konuyu ifade eden bir inkâra karşı olmasıdır. Söz gelimi: - *Her insan aktır. Bütün insanlar ak değildir. – hiçbir insan ak değildir. Bazı insanlar aktır.*” Aristoteles, *Önerme, Organon II*, çeviri: Hamdi Ragıp Atademir, MEY, İstanbul, 1989, 12-13.

³⁷ Aristoteles, *Metafizik*, IV. Kitap, çeviri: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, II. Basım, İstanbul, 1996, 201.

³⁸ Necati Öner, “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Mantıkla Olan İlişkileri”, *AÜİFD*, c: XVII, Ankara, 1969, 286-288.

Bazı kitaplar faydalı değildir. doğru

Açıkçası tam kıyas her şartta doğru sonuç veremediği için, öncülün doğruluk değerinin şüpheli ya da kesin bilinmemesinden kaynaklanan zaafiyeti ve eksikliği, Hulfi kıyasa başvuru olarak denetleme ve düzeltme imkanı vermektedir. Ancak Hulfi kıyası oluştururken öncüllerde karşıtlıkta yer alan çelişki bulunabilirse, Hulfi kıyas doğru sonucu bulmaya yardımcı olur. Eğer bu karşıtlıktaki çelişki tam olarak tespit edilemezse, hem biçimsel hem de içeriksel olarak Hulfi kıyas doğru sonuca ulaştırmaz. Bu yüzden Hulfi kıyasda öncülün karşıtlıktaki çelişkinin doğru tespit ve kullanımı zorunludur. Örneğin;

Bütün insanlar avukattır.

Ahmet avukattır.

O halde Ahmet insandır. (*Tam Kıyas*)

Bu kıyasda büyük öncülün doğruluğundan şüphe duyulduğunda ya da doğruluk değeri bilinmediğinde Hulfi kıyasa başvurulacaktır. Bunun Hulfi kıyas içinde ifadesi şöyle olacaktır.

Hiçbir insan avukat değildir. (“Bütün insanlar avukattır” önermesinin karşıtı)

Ahmet avukattır.

O halde Ahmet insan değildir. (*Hulfi Kıyas*)

Bu sonuç yanlış ve geçersizdir. Onun kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü tam kıyasdaki büyük öncülün karşıtının doğruluk değeri doğru olmak zorunda iken, yanlıştır. Yani her iki kıyasda da büyük öncülün doğruluk değeri “yanlış”tır. Halbuki her iki kıyasda öncülün karşıtını aldığımızda, akıl ilkeleri gereği aynı anda ancak her ikisinden biri doğru olmak zorunda idi. Fakat örneklerde görüldüğü üzere, bu durum her zaman sağlanamamaktadır.

Hulfi kıyasda önermelerin yapısı üzerinde durulduğunda, özellikle şöyle bir durumu açıklamamız gerekmektedir. Mantığın temel üç ilkesinin yani özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı prensiplerini esas alarak işletilen Hulfi kıyas, bu örneğimizde görüldüğü gibi, tam kıyasın öncüllerinden birinin doğruluk durumundan şüphe edildiğinde bir ifadenin, iddianın veya yargının, belli bir argüman içerisinde denetlenmesi için, tam kıyas öncüllerinin veya neticesinin çelişki alınarak yeni bir kıyas oluşturulmasıdır.

Karşıtlık teorisinin kurucusu Aristoteles’in görüşleri, İbn Sina tarafından da aynen tekrarlanmış gibidir. İbn Sina da karşıt/*müteza*d önerme ile çelişik/*mütenakız* önermeyi birbirinden ayırır. Tümel iki önermenin konu ve yüklemi aynı olduğu halde nitelik açısından farklı iseler, bunlara karşıt önermeler denilmektedir. Aynı zamanda konu ve yüklemde kullanılan kelimeler aynı anlamı taşımalıdırlar. Buna karşılık, çelişik önermeler ise yine konu ve yüklemi aynı olan iki önermenin “*zâtî*” olarak birisi mutlaka doğru iken, diğeri yanlışsa ve nitelik bakımından da farklıysalar, çelişiktirler. İbn Sina, burada *zâtî* ifadesini kullanarak kayıt altına almakla, önermelerin sadece nitelik bakımından karşı olduklarında, aynı anda doğru ya da aynı anda yanlış olmaları imkanını ortadan kaldırmaktadır.³⁹

Bu arada mantıkta kullanılan düz-ters döndürmelerle ilgili bir noktayı belirtmemiz gerekir. Mantıkta düz ve ters döndürmede ortaya konulan önermeler, doğruluğu kabul edilen önermenin, doğruluk alanı içindedir. Düz döndürmede (*aks*), önermenin konusu yüklem, yüklem ise konu yapılmışla

³⁹ Naci Bolay, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, MEBY, İstanbul, 1994, 104-111.

yeni bir önerme ortaya çıkartılmaktadır ve bu yeni önerme, ilk önermenin doğruluk değeriyle aynı doğruluk değerine sahiptir. Yine aynı şekilde ters döndürmede (*aks-i nakiz*) yapılan da, konunun çelişğinin ve yüklem çelişğinin niteliği değiştirilmeden yapılır ve ilk önermenin doğruluk değeri belirlenmektedir. Yani bir bakıma sağlaması yapılmaktadır. Ters döndürmeyle ilk ortaya atılan önermenin çelişik değerleri üzerinden, yani tersinden tutarlılığı ortaya konmaktadır.⁴⁰ Burada belirtilmek istenen nokta, ters döndürmedeki çelişğini alma işleminde, yüklem ve konunun aynı önerme için yerleri değiştirilerek yapılmasının, çağrışım yapsa da Hulfi kıyasdan tamamen aynı olmayan bir mantıksal uygulama ve denetleme olduğunu söylemektir.

Hulfi kıyastaki mantıksal akıl yürütme, mesela Felsefe, Kelam ve Fıkıhda, varlık ve bilgi gibi çok çeşitli konularda hüküm çıkarma ve denetlemelerinde kullanılmaktadır. Hulfi kıyas, bu ilimlerin metafizik, ontolojik ve epistemolojik gibi çeşitli düşünce alanlarında değillemeler veya yanlışlamalar ile argüman geliştirmelerine yardımcı olur. Hulfi kıyasın örneklerini ve bilgi değerlerini gelen bölümde daha geniş ele alırken bu noktaları da dikkate alacağız.

III. Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi

Bu bölümde, Hulfi kıyasın bilgi değeri incelenecektir. Hulfi kıyas, kıyasın bir çeşidi olarak her türlü akıl yürütmeyi ve onun kurallarını oluşturur ve kullanır. Kıyasın bilgi değeri ve denetlemesinin yapılabilmesi için öncelikle akıl yürütmeyi sağlayan akıl ilkelerine dair realist, idealist, rasyonalist gibi çeşitli yaklaşımlar üzerinden tartışmaların yapılarak, esaslarının ve tercihlerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Hulfi kıyasda kullanılan önermelerin dayandığı bilgi kaynaklarının değerlendirilmesi, argümanın üretilmesi, doğruluk, tutarlılık, geçerlilik ve kesinlik derecesinin tespiti oldukça önemlidir. Hulfi kıyasın formları ve sınıflandırılmaları kullanıldığı mantıksal bağlam ve bilgi denetlemesine göre tespit edilmektedir. Bu kıyas türü, esasında tam kıyasdan türetilmiş olmasına rağmen kendi doğruluk değerine sahiptir. Dolayısıyla onun yargılarındaki doğruluk değerinin bilinmesi tam kıyasla ilişkilidir. Tam kıyasta yanlış olan bir öncül, Hulfi kıyasla açık burhânî bir metotla doğrulanmaktadır. Hulfi kıyasın cedeli yönü, elde mevcut diğer bir kıyas karşısında konumlandırılması olarak görülebilir.

Mantıkçının önerme ve kıyas üzerine yaptığı bilgi değeri denetlemesi ve şekil-içerik üzerine tartışmalar, aslında Hulfi kıyas tartışmalarının temel parçası olmaktadır. Düşünce tarihi içerisindeki tanımlar, tasnifler ve bilgi değerinin dayandığı epistemolojik kaynaklar çeşitlenirse, değişirse, farklılaşır ise bu, kıyasın bilgi değerinin doğruluk tutarlılık geçerlilik iddialarının da çeşitlendiğini, değiştiğini, farklılaştığını söylemek olur. Bu unsurlar Hulfi kıyas için de geçerlidir. Bu açıdan, Hulfi kıyası önermeden ve kıyastan bağımsız bir şekilde düşünemediğimizi bir kez daha belirtmemiz gerekir. Buradaki tercih, Hulfi kıyasın yeni bir önerme ve kıyas çeşidi içerisinde mi değerlendirilmesi gerektiği, yoksa filozofların daha önce çerçevesini çizmiş olduğu *kıyas-ı tam, kazıye-i tabiiyye-i hakikiye* gibi mevcut mantıksal çerçevesinin bir parçası olarak mı

⁴⁰ Abdülkadir Çüçen, *Mantık*, 81-82.

düşünüldüğü üzerindeki tercihtir. Kanaatimizce, Hulfi kıyas her ne kadar mevcut bir kıyasın değillmesi alınarak yapılsa da öncelikle modalite, nicelik, doğruluk, tutarlılık, geçerlilik ve gerçeklik açısından kendi başına müstakil bir kıyas olarak denetlenmelidir.

Hulfi ile tam kıyas arasındaki fark Aristoteles'e göre şöyle açıklanır; "Zıtların delil yerine alınması ile ispat edilecek olanı delil yerine alma arasındaki fark, bu sonucuda hatanın neticeye göre vaki olmasıdır (çünkü biz neticeye bakarak başlangıçta konulan sorunun ifade ve iddia edildiğini söyleriz). Hâlbuki zıtların delil yerine alınması, öncüllere nispetle, yani birinin öbürü ile herhangi bir münasebeti içinde vaki olur."⁴¹ Aristoteles, tam kıyası, ispatı istenen iddiayı doğrudan öncüllerin kendisinden hareketle ortaya koyması nedeniyle tabii ve Hulfi kıyasa göre daha üstün olarak kabul etmektedir. Buna karşın Hulfi kıyasta, öncülün doğruluğu şüpheli olması nedeniyle iyi bilinmeyenden daha iyi bilinene yapılan nispetle sonuç çıkartıldığı için yapaydır/sınaidir ve o, tam kıyasa göre daha zayıftır. Yine de Aristoteles, cedeli/diyalektik yöntemde, Hulfi kıyasın kullanılabilceği görüşündedir. Esasında olumsuzlama ile yapılan doğrulama zayıf olsa da, cedeli yöntemde, muhatabın iddiasını çürütmek için öncülün çelişğini alarak yanlışlamaya gidilmesi doğru sonuç vermektedir.

Mantıksal tartışmalar öncelikle, önermeler üzerinden başlamalıdır. Önermelerde belirleyeceğimiz ve tercih edeceğimiz formlar ile yapılar kıyas içinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla genelde kıyasın ve özelde Hulfi kıyasın bilgi, modalite, içerik ve form ilişkileri üzerinde konuşurken önermelerde yapılan bu belirlemelerin etkili olduğunu takip edebiliriz.

Bir x önermesinin ya da argümanın doğruluğunu ispat etmek için Hulfi kıyasda x önermesinin çelişğinin doğru ya da yanlış olduğunu ispatlama açısından değerlendirmekteyiz. Kıyas öncül denilen önermeler ve sonuç denilen önermeden oluştuğu için, Hulfi kıyas da bu akıl yürütme formlarını kullanılmaktadır. Çelişğini alma metodu, tek tek önermelere tatbik edilmesinin yanı sıra, Hulfi kıyas bu önermelerin her birine ve sonuç önermesine de uygulanır. Kıyasın her çeşidinde ve aşamasında olduğu gibi, Hulfi kıyasta da önermenin bilgiyi nasıl kullandığını ve tasdik ettiğini irdelemek gerekir, böylece önerme ve sonuçtaki bilgi denetlenmiş olacaktır.

Mantıkta problem ve konu alanlarının önermelerin (kaziyyelerin) kullanılmaları üzerine toparlandığını söyleyebiliriz.⁴² Oluşturulan kıyasın bilgi değeri, formu, içeriği, ilgili olduğu problem alanları doğruluk, tutarlılık ve en önemlisi gerçeklik ve geçerlilik ilişkisi üzerine yapılan çok çeşitli tartışmalarla kavramsal ve kuramsal alt yapısının tamamlandığı söylenebilir.

Böylece Hulfi kıyası kuramsal ve yöntemsel olarak işlenmesi ve bilgi değeri ile ilgili değerlendirmeleri ele alalım. Fârâbî, Hulfi kıyasın, tam kıyasın öncüllerinde ya da sonucunda iddia edilen bilginin *muhalliğini* ve *batılığını* ortaya koyduğu görüşündedir. Buna göre, Hulfi kıyasın tanımı şöyledir: "Öncüllerden birisi hangisi olursa olsun doğru olduğu, doğruluğu meydanda olduğu, diğeri şüpheli bulunduğu, doğru mu yanlış mı olduğu bilinmediği ve sonucu açıkça yanlış olduğu vakit bu kıyasa Hulfi kıyası denir. Bu suretle kıyasın iki öncülünden biri olan şüpheli öncülün çelişğinin doğruluğu ortaya çıkmakta

⁴¹ Aristoteles, *Organon Topikler*, 182.

⁴² Kazvini, *Şemsiyye*, 211-223.

ve o kıyasın sonucu olmaktadır.”⁴³ Buna göre Hulfi kıyas, bilgi açısından muhal olanı ortaya çıkartmaktadır.⁴⁴ Bu muhallik bilgi açısından kesinlik ve zorunluluk taşımaktadır. O yüzden, Hulfi kıyas ile ulaşılan sonuca bir ilave önerme daha eklenerek kabul edilemeyecek bu sonucun karşıtı doğru kabul edilir.

Hulfi kıyasın yapılmasında iki yönden söz edilebilir. İlki; kıyasın ortaya koymuş olduğu bilginin değeri ve denetlenmesi ve ikincisi ise muhatabın ikna edilmesidir. Bu çerçevede Hulfi kıyas açısından ilki; *İlmi Hulfi kıyas*, ikincisi; *Cedeli Hulfi kıyas* olarak işlenebilir. Bilginin denetlenmesi için oluşturulan Hulfi kıyasla doğrulanması amaçlanan kıyası meydana getiren önermelerdeki bilgi değerlendirilir, denetlenir ve ne şekilde tasdik edildiği de incelenir. *Cedeli Hulfi kıyasta* önerme yahut kıyasa dair bilgi değerinin öneminden daha çok muhatabın bir şekilde ikna edilmesi amacı öne çıkar. Fârâbî açısından, muhalde yanlışlığı devamlı olan bir kizb vardır. Bu yanlışlık açıktır. Bu yanlışlık kanıt, ispata yeterlidir. Eğer bir öncül yanlışsa, çelişği de zorunlulukla doğru olmak durumundadır. Yani *İlmi Hulfi kıyastaki* muhallikten kasıt, aklın yanlış ve saçma üzerine kesin kararı ve bu kararın değişmez olmasıdır. *Cedeli Hulfi kıyasta* ise karşılıklı inatlaşma ve cedelleşme söz konusudur. Kanıt yerine karşı tarafı kandırıp ikna etmek asıl amaçtır. Burada meşhur önermenin zıddı olan şeni’ ile akıl yürütme son bulur. Cedel sanatında şeni’ olan, İlmi kıyasta muhal/geçersiz olana karşılıktır. Şeni’ olan çoğunluğun kabul etmediği, bozuk olan düşüncelerdir.⁴⁵

Gazzâlî, Hulfi kıyası önermenin bilgisel değerini gösteren bir denetleme aracı olarak ele alır. Ona göre çelişği bulunmayan önermelerle yapılan kıyas bozulmuştur/fasittir. Eğer önermenin tümüyle zihinde çelişği yanlışlanırsa bu kıyas geçerlidir. Buna göre Hulfi kıyas ile, çelişğin yanlış sonuç vermesi, argümanın fasit yani bozulmuş olmayışının da bir delili olmaktadır. Eğer bir önermenin çelişği bulunamıyorsa o argüman fasittir. Bu açıdan Hulfi kıyas, argümanın fasit olup olmadığını denetlemektir. Dolayısıyla Hulfi kıyası uygulayabilmek için gerekli olan şey “önermenin çelişği”ni bulmaktır. Bir önermenin çelişği olması nedeniyle Hulfi kıyasa başlanması, o önermenin fasit bir şekilde başlamadığını göstermektedir. Burada Gazzâlî, “Allah her şeye kadirdir” öncülünü kabul etmeyi örnek olarak vermektedir. Allah’ın her şeye kadir olduğunu akıl, “O kendi benzerini yaratabilir mi?” sorusuna muhatap oluncaya kadar tasdik etmektedir. Ancak bu önerme, bahsi geçen soru ile karşılaştığında, olumsuz cevap vermesi gerekmektedir ki, bu, O’nun için tasdik edilemeyecek bir durumdur. Şu halde bu örnekte, aklın çelişğini doğrulayamayacağı bir önerme ortaya çıkmaktadır. Kabul etmek gerekir ki akıl, burada Allah’ın kendi içinde mümkün olan her şeyi yaratmaya gücü yettiğini onaylamaktadır.⁴⁶ Bu nedenle Gazzâlî, çelişği alınabilen önermelerin kıyasta kullanılması gerektiği görüşündedir.

Bilgi değeri açısından Hulfi kıyas aslında birçok temel argümanı oluşturmada başvurulmuş bir akıl yürütme biçimidir. Argümanlarda öne sürülen

⁴³ Fârâbî, *Kıyasu’s-Sağir*, *Farabi’nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, çeviri ve tahkik: Mübahat Türker Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990, 69.

⁴⁴ Fârâbî, *Kitabu’l-Cedel*, 362-363.

⁴⁵ Fârâbî, *Kitabu’l-Cedel*, 105; İbrahim Emiroğlu, “Cedel Nedir?”, *DEÜİFD*, Sayı: XII, İzmir, 1999, (17-37), 36.

⁴⁶ Hüseyin Çaldak, “Gazali’ye Göre Fasit Kıyas”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, 2007, (207/234), 230.

iddianın kendi üzerine inşa edilen ya da üretilen bilgileri tasdik etmek, o bilgilerin Hulfi kıyas yoluyla da mutlak denetlenmesini gerektirir. Örneğin felsefe ve kelam ilimlerinde, *alemin ezeliyeti* tezi ispatlanırken aşağıdaki biçimde olduğu üzere Hulfi kıyasa başvurulur.

(I)	(II)
I) Alem ezeldir. Hiçbir ezeli bileşik değildir. O halde alem bileşik değildir.	II) Alem ezeli değildir. Hiçbir ezeli bileşik değildir. O halde alem bileşik değildir. ⁴⁷

Yukarıdaki (I) numaralı kıyasta, ilk öncülün doğru ya da yanlışlığı şüpheli iken, ikinci öncülün doğruluğu açıkça bilinmektedir. Öncüllerden biri yanlış olduğu için sonuç da yanlış çıkmaktadır.⁴⁸ I. Kıyasın 1. öncülü şüpheli olduğu için, onun çelişğinin doğru olması gerekmektedir. İşte şüpheli öncülün çelişğisi esas alınarak yeniden oluşturulan (II) numaralı kıyas hulf metoduyla yapılmaktadır. (II) numaralı kıyasdan yanlışlığı açık olan “Alem bileşik değildir” sonucu elde edilmiştir. Hulfi kıyasda sonucun çelişğisi, doğruluğu verdiği göre, artık “Alem bileşiktir.” bilgisine ulaşılır. Bu durumda, şüpheli öncülün yani “Alem ezeldir”in çelişğisi olan “Alem ezeli değildir” iddiası doğrulanmış olacaktır.

Yukarıdaki örnekte *hulf* metoduyla çıkarım yapılırken öncüllerden biri olumsuzdu. Kıyasta ‘öncüllerden birinin olumsuzluğu durumunda sonuç da olumsuz olur’ kuralı gereği, hem şüpheli görülen öncülün çelişğisi alınıp hem de ortaya çıkan sonucun da çelişğisi alınmak suretiyle sonuca ulaşıldı. Ancak kıyas olumlu öncüllerden teşekkül etmekteyse, sadece şüpheli öncülün çelişğinin alınmasıyla Hulfi kıyas aşağıdaki örnekte olduğu gibi doğru sonuç verir.

(I)	(II)
Bütün nefisler cisimdir. Bütün cisimler bölünendir. O halde bütün nefisler bölünendir. O halde hiçbir nefis bölünen değildir. ⁴⁹	Hiçbir nefis cisim değildir. Bütün cisimler bölünendir.

Hulfi kıyas, yukarıdaki örneklerde olduğu üzere, metafizik konularla ilgili problemlerde gerçek bilgiye ulaşma imkanı vermektedir. Ne var ki Hulfi kıyası tatbik ederken önerme ve kıyasa ait biçim ve kurallar ile bunların arasındaki ilişkinin de bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Buna göre, Hulfi kıyasla ilgisi bulunan çeşitli modlar; sözgelimi *reductio ad absurdum*, *petitio principia*, paradoks, dilemma, antinomilere ait bazı hususlara değinilerek farklı bilim alanlarındaki uygulanışı örneklerle gösterilebilir.

Batı dünyasında kıyasların en temel formları, *Modus Ponens* ve *Modus Tollens* modları ile ifade edilir.

<i>Modus Ponens</i>	<i>Modus Tollens</i>
P ise Q. P dir. O halde Q dur.	P ise Q dur. Q değildir. O halde P değildir.

⁴⁷ Fârâbî, *Kıyasu's-Sağir*,108.

⁴⁸ Fârâbî, kendisinden yanlış sonuç çıkartılan akıl yürütmenin kendisinin de yanlış olacağı görüşündedir. Fârâbî, *Kıyasu's-Sağir*,108.

⁴⁹ Gazali, *Makasidu'l-Falasife*, tahkik: Süleyman Dünya, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1961, 88.

Modus Ponens, *Muttasıl* yani bitişik şartlı kıyasın ön bileşeni/mukaddemi onaylama biçimidir. *Modus Tollens* ise bitişik şartlı kıyasın ard bileşeni/tâlîyi onaylamama biçimidir. Batı literatüründe en temel kıyas örneği olarak kullanılan bu modlar aslında Stoa mantığıyla yaygın kullanım kazanmıştır.⁵⁰ Genel olarak, her iki mod birbirinin bilgi ve doğruluk değeri açısından eşdeğer görülmüştür. Her ne kadar *Modus Tollens*de olumsuz önermenin kullanılması olumsuz sonuç vermekte ise de bunların Hulfi kıyas olduğu söylenemez.

Reductio absurdum/abese irca yöntemi, Hulfi kıyas açısından öncüllerin ve sonucun akıl için saçma görülmesiyle ilgilidir. Özellikle, Ortaçağ Batı felsefesinde Tertillianus'un "inanıyorum, o halde saçmadır" ifadesi ile şöret bulan, temel tartışma metotlarından birisini oluşturmaktadır.⁵¹ Hulfi kıyas aslında tam da bu durumun tersini yani insan aklının saçmalığı kabullenmemesini ispatlar. Genel anlamıyla bazı akıl yürütmelerin *reductio ad absurdum* ilkesiyle denetlenmeye çalışılması, bunun bir Hulfi kıyas olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Bir kabulü, bir tasdiki kendisi saçma bile olsa aksiyomatik olarak kabul edilebilecek temel bir önermeye indirgemek mümkündür. Ama *reductio*da indirgenen bu aksiyomatığın aklen kabul edilemez oluşu onun kabulünün bir şartı olarak ileri sürülür ise mantığın en temel ilkelerini zorlar. Hatta daha da fazlası, böylesi bir kabulün en değerli tasdik (iman) olduğu iddiası mantık ve diğer ilimler arasında bilgi değeri ve denetlemesi açısından çok ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bu durum, özellikle teolojik önermelerin mantıksal yapısı ile ilgili tartışmalarda karşımıza çıkar.

Hulfi kıyasta kanıtlanmak istenen iddia, argümanın dayandığı çelişik önermelerin yanlış olması zorunluluğudur. *Reductio absurdum*da da yanlış sonucun sadece yanlışlığı değil, ayrıca saçmalığı da vurgulanmaktadır. Mantık açısından saçmalığa indirgenenin doğru olarak kabule zorlanması problem oluşturur. Saçma bir önerme ya da kıyasın çelişigi gölge gibi asıla işaret eder haldedir. Hulfi kıyas da amaç yanlışlama ile doğru sonuca ulaşmak olduğundan, onunla ulaşılan sonucun doğru kabul edilemez oluşuyla, onun da çelişigi olan diğer önermenin doğruluğu ortaya çıkar. Böylece, bunun bilgi doğruluğu, tutarlılığı, geçerliliği ve gerçekliği ispatlanmış olur.

Petitio principii/musadere ala'l-matlub, bir argümanda ispat edilecek öncülü, ispat edilmiş öncül veya sonuç gibi kabul etme durumudur.⁵² Hulfi kıyasa uygulandığında ispat olunduğu farz edilen öncüllerin yeniden ortaya çıkartılıp bu kıyas içinde denetlenmesi gerekir. Hulfi kıyas, aslında *petitio principii*nin ortaya koyduğu mantık yanlışının düzeltilmesini sağlama amacındadır.

Paradokslar doğruluk değeri açısından nihai olarak doğruluğu ispatlandığında yanlışlığı, yanlışlığı ispatlandığında doğruluğu açığa çıkan argümanlardır.⁵³ Yani karşıt önermelerin birbirini zorunlu kıldığı durumlardır. Paradokslar, Hulfi kıyasın da konusu olan karşıt önermelerin incelenmesi

⁵⁰ İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, 82.

⁵¹ Alfred Weber, *History of Philosophy*, translation: Frank Thilly, University Press Cambridge, V.Baskı, 1905, 186.

⁵² İbrahim Emiroğlu, "Petitio Principii Nedir?", *Felsefe Dünyası*, 65.

⁵³ İ.Latif Hacınebioğlu, "Bir Düşünce ve Mantık Problemi Olarak Paradoks", *Kaygı*, Güz 2006, Sayı: 7, 105-120.

açısından önemlidir. Yalnız paradokslarda Hulfi kıyasın ulaşmaya çalıştığı iki değerli bir doğruluk değerine ulaşmak mümkün olmamaktadır.

Dilemmalar, iki karşıt argümanın sonuçlarının aynı çıktığı argümanlardır. Aynı anda her iki karşıt argümanın sonuçlarının aynı anda yanlış ya da aynı anda doğru olarak tek sonuçta birleşmesidir ki ortaya çıkan dilemma bu iki karşıt argümanda öncül ya da sonuçların değiştirilmesi ile çözülebilir.⁵⁴ Hulfi kıyas açısından bakıldığında, çelişki barındırması yönüyle benzeşen bir durum var gibi gözükse de, dilemmalarda çelişik önermelerden aynı doğruluk değerine sahip tek sonuca ulaşılmaktadır.

Antinomiler/Çatışkılar⁵⁵ zihnin sonuca ulaşmak için düşünmek durumunda olduğu çelişik önermelerdir. Örneğin, “zamanın başlangıcı vardır” önermesi ile “zamanın başlangıcı yoktur” önermelerinin oluşturduğu karşıtlık da olduğu gibi. Problem, her iki önermenin de aynı anda doğruluğu ya da yanlışlığını ispatlamaya çalışılmasında izlediği yöntemdedir. Hulfi kıyas ise bu karşıt iki önermeden mutlak birinin yanlışlığına ya da doğruluğuna ulaşmaya çalışır.

Bu farklı kavram ve kullanımlardan sonra, çeşitli bilim alanlarında Hulfi kıyasın uygulanması incelenebilir. Esasında felsefe, kelam ve fıkıh alanlarında yapılan uygulamalar arasında temel olarak metodik bir fark olmadığı söylenebilir. Felsefeciler Aristoteles’in kullanımıyla ilişkili olarak, öncüllerin çelişği alınarak oluşturulan yapısal Hulfi kıyastan bahsederler. Burada nitelik ve nicelik de göz önüne alınmaktadır. Ancak Kelam ve Fıkıhda iddia edilen öncülün karşıt halinin anlam ve kavramsal açıdan alınması ile de Hulfi kıyas oluşturulur. Örnek verecek olursak; Bir şey haram olduğuna dair bir delil yoksa karşıt hali doğrudur yani helaldir.

Örnek: Hiçbir farz namaz binek üzerinde kılınmaz.

Vitir namazı farzdır.

O halde vitir namazı binek üzerinde kılınmaz.

Gazzâlî, Fıkıh ilminde Hulfi kıyasın kullanımına yukarıdaki kıyası örnek vermektedir. Bu kıyasta, ikinci öncülün yanlış olması nedeniyle sonuç da yanlıştır. İkinci öncülün çelişği “Vitir namazı farz değildir” biçiminde alınır, sonuç doğru olacaktır.⁵⁶

Fârâbî kıyası basit ve bileşik kıyaslar olarak ayırıp, Hulfi kıyası hem basit kıyasta hem de bileşik kıyasta ele alır. Bileşik Hulfi kıyasta muttasıl ve munfasıl öncül tipleri kullanılır. Dolayısıyla Fârâbî tarafından Hulfi kıyasta, kıyasın her tür şeklinin kullanılabilceği gösterilmektedir.

Örnek: Ayrık şartlı öncülle oluşturulan ayrık şartlı kıyas:

“Alem ya kadimdir ya da hâdistir.

Eğer kadim olsaydı, sonradan olan şeylere bitişik olmazdı.

Ancak alem cisim olması yönüyle, sonradan olan şeylere bitişiktir.

Cisim sonradan olan şey olmasaydı, cisim olmazdı.

Cisim olmayan ise bileşik olmayandır ve hareket etmesi mümkün olmayandır.

Bu ise imkansızdır/muhaldir.

⁵⁴ James Edwin Creighton, *An Introductory Logic*, The Macmillan Company, London, 1908, 148-151,

⁵⁵ *Felsefe Sözlüğü*, A.Bâki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat, Ankara, 2002, 313.

⁵⁶ Gazzâlî, *Mî'yarü'l-İlim*, 158-159.

O halde alem sonradan olmadır.⁵⁷

Fârâbî, *Cedeli Hulfi kıyasın* bilgi değerinin zayıf olmasının, onda doğru bilgiye ulaşmak yerine hedefin, muhatabı ikna olmasından kaynaklandığı görüşündedir. Bu ise *şeni' yani çirkinliktir* ya da çirkin olma, çoğunluk tarafından kabul edilen görüşün çürütülmesidir. *Şeni'* olan görüşün karşıtı ise *matlup* ve *makbul* olan görüştür. Bu görüş ise varlık için doğrudur/sâdiktir ve uygundur, *şeni'* olan ise bunun tam tersidir, varlık için yanlıştır/kâzibtir ve uygun değildir.⁵⁸

İbn Sina, Hulfi kıyası, *iktirani* ve *istisnâi* kıyaslardan oluşan bileşik bir kıyas olarak tanımlamaktadır. Bu kıyasın esası; yanlışlığı açık olan sonuç önermesinin çelişimini alınarak, doğruluğunda şüphe olmayan başka bir öncülle yeni bir kıyas kurmaya dayanmaktadır. Bu durumda yanlışlığı açık olan öncülün kendi çelişimi üzerinden doğru bir kıyas kurulmuş olmaktadır. İbn Sina, Hulfi kıyasın formunu şu şekilde göstermektedir:

“Her C, B değildir.” önermesi doğru değil ise “Her C, B’dir.” önermesi doğrudur. (İktirani Kıyas)

Ayrıca “Her B, D’dir.” önermesinin ise doğruluğu apaçık bilinmektedir.

“Her C, B değildir.” doğru değil ise “**Her C, D’dir.**” doğrudur.

Son önermenin ard bileşeninin değillemesi alınır:

“Her C, D değildir.” O halde “Her C, B değildir.”⁵⁹

İbn Sina cedel sanatında doğrudan/müstakim kıyasın kullanılmasını daha uygun bulmakla birlikte, Fârâbî gibi, Hulfi kıyasın da kullanılabileceği ancak bu kıyasa çeşitli itirazlar getirilebileceği görüşündedir. Cedeli düşünce biçiminin öncül türü meşhurat olması nedeniyle Hulfi kıyas, bu açıdan zayıf düşebilir. Çünkü meşhur öncüllerin çürütülmesi ile çirkin/şeni' sonuç elde edilir. Cedel yapan kimsenin muhatabı, kıyasın öncül türünden dolayı “bu çirkin değil, mümkündür” diye itiraz edince, cedelcinin çabası boşa gidebilir. Bu durumda çirkinliğini açıklayacak doğrudan yani *mustakim kıyasa* ihtiyaç duyulur. Buna karşın burhan için yapılan Hulfi kıyasdaki imkansız, gerçekten imkansızdır ve artık burhani olarak ortaya konmuş olur. Biricisinde, imkansızlık var sayıldığından itiraz edilebilmişken, diğerinde, Burhani Hulfi kıyasda zaten imkansıza gitmek istendiği için, sonuca itiraz beklenmez.⁶⁰ Böylece Hulfi kıyas, Cedelde kullanıldığında, meşhurat gibi olan öncül tipi değiştirilirse Burhani Hulfi kıyas haline gelmekte ve burhani bir delillendirme biçimine dönüşmektedir.

İbn Rüşd, doğrudan/mustakim kıyas ve Hulfi kıyas şeklinde bir ayırım yapmaktadır. Ona göre *hulf* adeta doğrudan kıyasın sağlaması durumundadır. Doğrudan kıyası, Hulfi kıyastan her zaman üstün tutan İbn Rüşd, bu kıyasın daha çok tamamlanmış ve doğrudan ispat edilmiş olması nedeniyle Burhan sanatında kullanılmasına dikkat çeker.⁶¹ Her ne kadar bilgi değeri açısından her iki kıyas arasında farklılığın olmadığına söylenebilirse de, o, doğrudan kıyası Hulfi kıyasa tercih etmiştir. İbn Rüşd, bu kıyaslamayı şu şekilde belirtmektedir: “Olumlu doğrudan burhani kıyas, olumsuz doğrudan burhani kıyasa göre daha üstündür. Olumsuz doğrudan burhani kıyas, burhana yönlendirilmiş olumlu Hulfi kıyastan

⁵⁷ Fârâbî, *Kıyasu's-Sağir*, 72-73.

⁵⁸ Fârâbî, *Kitabu'l-Cedel*, 105.

⁵⁹ İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, 69.

⁶⁰ İbn Sina, *Topikler*, çeviri: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2008, 224.

⁶¹ İbn Rüşd, *Kitabu'l-Mugâlata*, 678.

daha üstündür. Ancak doğrudan burhani kıyasın tamamı, Hulfi kıyastan daha üstündür.”⁶² Doğrudan olumsuz burhani kıyasın, Olumlu Hulfi kıyasa olan üstünlüğünü İbn Rüşd şöyle anlatmaktadır:

Olumsuz doğrudan kıyasın formu, Hulfi kıyas formundadır. Örneğin “Hiçbir A, B değildir. Her C, B’dir. O halde hiçbir C, A değildir.” İbn Rüşd, “Hiçbir C, A değildir.” sonucunun Hulfi kıyasla açıklanması istenirse, sonucun çelişğinin ya da zıddının alınması gerektiğine işaret eder. Bu durumda “Her C, A’dır.” öncülü elde edilir. Bu öncüle doğruluğunda şüphe bulunmayan “Her C, B’dir” gibi bir başka öncül ilave edilmelidir. Sonuç olarak “O halde bazı B’ler, A’dır” elde edilir ki, bu, muhal yani imkansız bir durumdur. Sonucun imkansızlığı, “Her C’nin A olmasının” mümkün olmadığı anlamına gelmektedir.⁶³ Böylece doğrudan olumsuz burhani bir kıyas, şüpheli öncüllün çelişğii alınmak suretiyle doğrulanma yoluna gidilmektedir.

Son olarak, mantığın İslam dünyasında akıl yürütme modeli olarak kullanılmasını eleştiren İbn Teymiyye, düşüncenin mantıksal kıyas formlarıyla oluşturulmasına karşı çıkmaktadır. Çünkü ona göre kıyasta, orta terimin bilinmesi herkes tarafından mümkün olmadığı gibi, tümel önermenin doğruluğu bedihi değil de, nazari olarak tespit edilebiliyorsa, bu teselsülü gerektirdiği için kıyas geçersiz olmaktadır.⁶⁴ Ayrıca o, kıyasla ilgili değerlendirmelerinde Hulfi kıyasa da yer vermektedir.⁶⁵ Ona göre bir olumlu argümanın çelişğii alınabildiği gibi, bu çelişik halde olanın da tekrar çelişğii alarak ilk halini ortaya koymak mümkündür. İbn Teymiyye bunu “*sebr ve taksim*”⁶⁶ yöntemi içinde değerlendirir. Fakat çelişik ifadelerin sağlamasını yapmak için olumlu bir yöntem olarak gördüğü Hulfi kıyası, sonucun zorunlu olup olmadığı noktasında eleştirmektedir. Çünkü ona göre hükme neden olan öncüller zorunlu olmadığı için, ortaya çıkan sonuç da zorunlu görülmez.⁶⁷

Sonuç

İslam düşünce geleneğinde, kıyas üzerine birçok değerlendirme yapılmaktadır. Bunların önemli bir kısmında Hulfi kıyasın kullanıldığı ve üzerinde tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Hulfi kıyas, ispatı istenen iddianın zıddının yanlışlanması üzerine kurulu bir akıl yürütmedir. Bir başka deyişle, Hulfi kıyas, bir kanıtlama yöntemi olarak doğruluğu ispatlanması istenen önermenin çelişğinin yanlış olduğunu ortaya koymak için yapılır. Böylece çelişğinin yanlışlığıyla, kendisinin doğruluğu ispatlanmaksızın, doğru olduğu ispatlanmış kabul edilir. Öne sürülen önermenin doğruluğu, kendi değeri

⁶² İbn Rüşd, *Kitabu'l-Burhan, Telhisu Mantık Aristu* içinde, ahkik: Gerar Gehami, c. II, Menşuratü'l-Camiati'l-Lübnaniyye, Beyrut, 1982, 439.

⁶³ İbn Rüşd, *Kitabu'l-Burhan*, 439.

⁶⁴ Mehmet Tahir Yaren, *İslam Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982, 83.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *er-Redde ale'l- Mantikiyyin*, Refik el-Acem, Beyrut, 1993, cilt I-II, 170-172.

⁶⁶ Sebr ve taksim yoluyla yapılan akıl yürütmede, ileri sürülen iddiayla ilgili ihtimaller sıralanarak yanlış olanların geçersizliği gösterilmekte ve doğru bu şekilde ortaya çıkartılmaktadır. Mehmet Tahir Yaren, *İslam Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler*, 42.

⁶⁷ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010, 120.

üzerinden değil de, çelişğinin üzerinden ispatlanma yoluna gidilir. Yani A'nın doğruluğunun ispatı için A- değil'in ayrıca yanlış olduğu ispatlanmaya çalışılır.

Bu makalede, öncelikle Hulfi kıyasın dilsel ve tarihsel kökenlerinden bahsettikten sonra Hulfi kıyasın şekil ve kullanım alanları ele alındı. Şekil olarak Hulfi kıyasın diğerk şekiller ile benzerlik ve farklılıkları incelendi. Çelişki ve karşıtlığın farklı kullanımları ortaya konulduktan sonra, kıyasın bilgi değeri açısından kullanım şekil ve alanları tespit edildi. Son olarak, Tam (*Kamil*) kıyas ile Hulfi kıyasın bilgi değeri arasındaki farklar üzerinde duruldu. Bir bilgi elde etme metodu olarak Hulfi kıyasda, bilginin doğruluğunda şüphe oluştuğunda, öncülün çelişğinin alınmıyor olmasının, sonuçta doğru, tutarlı, geçerli ve zorunlu bir gerçeklik denetlemelerinin nasıl yapıldığı vurgulandı. Bu bilginin, cedeli ya da burhani bilgi değeri açısından tartışmalarına yer verildi. Tam kıyasta burhani bir çaba varken Hulfi kıyasda “değilleme” ya da “yanlışlama” girdiği için, tarafların arasındaki çelişkidenden dolayı artık burhandan daha çok cedel ortaya koyulur. Halbuki Hulfi kıyas sayesinde bir adım ileride burhana ulaşmak mümkün görülebilir. Mantığın fiili olarak kullanılması noktasında, diğerk ilimler mantığın şekil olarak ortaya koyduğu çerçeveyi anlam üzerinden ele alır ve işlerler. Bu nedenle biçimsel olarak çelişki, öncülün nitelik ve niceliğinde açıkça gözükmeyebilir. Aristoteles'den, Fârâbî, İbni Sina, Gazzâlî, İbn Rüşd'e uzanan akıl yürütme tartışmalarında Hulfi kıyas önemli bir yer tutmuştur. Felsefi ve dini, her çeşit problemin tartışılmasında Hulfi kıyasa sıkça başvurulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, sadeleştirme: Hasan Tahsin Feyizli, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998.
- ARİSTO, *Topikler Organon*, çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, Hamlet Yayınları, İstanbul, 2000.
- ARİSTOTELES, *Önerme Organon II*, çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, MEBY, İstanbul, 1989.
- ARİSTOTELES, *Metafizik*, çeviren: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, II. Basım, İstanbul, 1996.
- BOLAY, Naci, *İbni Sina Mantığında Önergeler*, MEBY, İstanbul, 1994.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010.
- CEVİZCİ, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınevi, I. Basım, Bursa, 1998.
- CREIGHTON, James Edwin, *An Introductory Logic*, The Macmillan Company, London, 1908.
- CÜRĀNÎ, Seyyid Şerif, *et-Târifât*, Dârû'l-Kitâbi'l-Arabî, tahkik: İbrahim el-Ebyârî, h. 1405.
- ÇALDAK, Hüseyin, "Gazali'ye Göre Fasit Kıyas", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, Sivas, 2007.
- ÇAPAK, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Elis Yayınları, Ankara, 2005.
- ÇAPAK, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007.
- ÇAPAK, İbrahim, "Gazali'ye Göre Beş Sanatta Kullanılan Öncül Çeşitleri", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, 2005.
- ÇÜÇEN, Abdülkadir, *Mantık*, Sentez Yayıncılık, VII. Basım, Bursa, 2012.
- EMİROĞLU, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara, 2012.
- EMİROĞLU, İbrahim, "Petitio Principii Nedir?", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 9, Ankara, 1993.
- EMİROĞLU, İbrahim, "Cedel Nedir?", *DEÜİFD*, Sayı: XII, İzmir, 1999.
- FÂRÂBÎ, *Kitâbu'l-Cedel*, el-Mantık İnde'l-Fârâbî içinde, tahkik: Refik el-Acem, Dârû'l-Meşrik, Beyrut, 1986.
- FÂRÂBÎ, *Kıyasu's-Sağır*, *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri içinde*, çeviri ve tahkik: Mübahat Türker Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990.
- GAZZÂLÎ, *Mi'yarü'l-İlim*, tahkik: Süleyman Dünya, Dârû'l-Meârif, Mısır, 1961.
- GAZZÂLÎ, *Makasidu'l-Falasife*, tahkik: Süleyman Dünya, Dârû'l-Meârif, Mısır, 1961.
- GRÜNBERG, Teo, vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş III. Basım, Metu Press, Ankara, 2003.
- GÜÇLÜ, A.Bâki, vd., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat, Ankara, 2002.
- GYEKYE, Kwame, "Al-Farabi on the Logic of the Arguments of the Muslim Philosophical Theologians", *Journal of the History of Philosophy*, 27: 1, 1989.
- HACINEBİOĞLU, İ.Latif "Bir Düşünce ve Mantık Problemi Olarak Paradoks", *Kaygı*, Sayı: 7, Bursa, Güz 2006.
- HASIRCI, Nazım, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010.
- HEYET, *el-Mu'cemu'l-Felsefe*, Kahire, 1983.

- HONDERİCH, Ted (Ed.), *The Oxford Companion to Philosophy* Oxford University Press, 1995.
- İBN FÂRİS, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya er-Râzî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, c. 6, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İBN MANZÛR, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, c.: 9, Beyrut, 1994.
- İBN SİNA, *İşaretler ve Tenbihler*, çevirenler: Ali Durusoy, Muhit Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- İBN SİNA, *El-Mu'cezû's-Sağîr fi'l-Mantık* Adlı Risale, çeviren: Ali Durusoy, MÜİF Dergisi, Sayı:13-14-15, 1997.
- İBN SİNA, *Topikler*, çeviren: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2008.
- İBN RÛŞD, *Kitabu'l-Burhan, Telhisu Mantık Aristu* içinde, tahkik: Gerar Gehami, c. II, Menşuratü'l-Camiati'l-Lübniyye, Beyrut, 1982.
- İBN RÛŞD, *Kitâbu'l-Mugâlata, Telhisu Mantık Aristu* içinde, tahkik: Gerar Gehâmî, Dâru'l-Fikri'l-Benânî, Beyrut, 1996.
- İBN TEYMİYYE, *er-Redde ale'l-Mantikiyyin*, cilt 1-2, Refik el-Acem, Beyrut, 1993.
- KELİKLİ, Murat, "Aristoteles'te Abese İrca Yöntemiyle İspatlama", *Kutadgubilig*, Sayı: 23, İstanbul, 2003.
- KİNDİ, "Fi İzâhi Tenâhid Cirmi'l-Âlem" Risalesi, *Resailu'l-Kindiyyi'l-Felsefi* içinde, Neşreden: Muhammed Abdulhadi Ebu Rîde, Kahire, 1950.
- KİNDİ, 'Âlemin Sonluluğu Üzerine' adlı risale, *Felsefi Risaleler* içinde, tercüme: Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.
- LANE, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Librairie Du Liban, Beirut, Lebanon, 1968.
- ÖNER, Necati, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Mantıkla Olan İlişkileri", *AÜİFD*, c: XVII, Ankara, 1969.
- PLATO, *Gorgias* "Introduction", *The Dialogues of Plato* içinde, Translated into English. B. Jowett, Oxford University Press, London, 1892.
- TAHANEVİ, *Keşşafü Istulâhâti'l-Fünun*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.
- TAYLAN, Necip, *Mantık, Tarihçesi Problemleri*, 4. Basım, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1996.
- TUSİ, Nasîruddîn, *Risâletü's-Şemsiyye, eş-Şemsiyye fi'l-Kavâdi'l-Mantık* içinde, tahkik: Mehdî Fadlallah, el-Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, I. Basım, 1998.
- URAL, Şafak, *Temel Mantık*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1995.
- WEBER, Alfred, *History of Philosophy*, translation: Frank Thilly, University Press Cambridge, V. Baskı, 1905.
- YARAN, Cafer Sadık, *İnformel Mantığa Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- YAREN, Mehmet Tahir, *İslam Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler*, Basılmamış Doktora Tezi, 1982, Ankara.
- YILDIRIM, Cemal, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004.

